

ռաջաբան: Պ. Մկր. Բարխուդարեանը սուսերէնից թարգմանել է և՛ այդ յառաջաբանը, և՛ «Վարդապետ» հատուածը:

Գրքոյկի բովանդակութիւնը ընդհանրապէս շատ հետաքրքրական է, բայց առանձնապէս հետաքրքրական է կոյս Սեֆերօյիչի տիպը, որ կարող է լաւ նիւթ տալ մի գեղեցիկ պատմական վէպի կամ դրամայի համար:

Սեֆերօյիչ կոյսը իր խելքի և երկաթէ բնաւորութեան չընորհիւ կարողանում է մեն-մենակ մաքառել այնպիսի ահուկի հակառակորդներին դէմ, ինչպէս են եղութաները, որոնց համար միշտ աչքի փուշ է եղել հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը և հայերի հաւատարմութիւնը իրանց ազգային եկեղեցուն:

Տ. Յ.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 годъ. Зримо, Երևանի նահանգական ստատիստ. կոմիտ.

Հրատարակութիւնը մի ամիսի զազափար է տալիս Երևանեան նահանգի մասին:

Երևանեան նահանգը՝ ինչպէս յայտնի է՝ անցաւ ռուսաց ձեռքը 1828 թ. համաձայն Թիւրքմէնշայի դաշնագրի: Կազմուելով Նախիջևանի և Երևանի խանութիւններից՝ նա սկզբում կոչուեց Հայկական նահանգ: Այս մասը ռուսամասիրութեան ենթարկուել է առաջին անգամ 1829 թ. Շոպէնի ձեռքով Պասկևիչի կարգադրութեամբ: Այս ռուսամասիրութեան արդիւնքն էր «Историческій памятникъ состоянія Армянской области въ эпоху присоединенія ея къ Россіи», որը այժմ շատ հազաւագիւտ մի աշխատութիւն է դարձել: 1856 թ. Հայկական նահանգը անուանուեց Երևանեան նահանգ, ինչ անունով որ նա կոչուում է մինչև այժմ:

Աւելի քան 476 երևաներից բաղկացած այս հրատարակութեան առաջին մասը (100 երես) բռնում է ռուսաց, հայոց և հոռիմէական օրացոյցները և զանազան հիմնարկութիւնների ու պաշտօնական անձերի ցուցակը, որոնք շատ քիչ առնչութիւն ունեն հրատարակութեան բուն նպատակի հետ:

Երկրորդ մասից միայն սկսւում են վիճակագրական տեղեկութիւնները, որոնցից երկուսն է, որ Երևանեան նահանգը բաղկացած է եօթ, այն է՝ Երևանի, Ալէքսանդրօպօլի, Նախիջևանի, Շարուր-Պարալաղեաղի, Նոր-Բայազէթի, Սուբմալուի և Էջմիածնի գաւառներից իրանց 25 գաւառամասերով, 110 գիւղական հասարակութիւններով և 1334 գիւղերով: 1886 թ-ի վիճակագրութեամբ նահանգի բնակիչների թիւը եղել է արական

սեռից 365,746 և իգական սեռից 311,708, ընդամենը 677,454, այն ինչ՝ 1897 թ. միօրեայ ընդհանուր վիճակագրութեամբ ներանց թիւը հասել է արական սեռից 429,689, իգական սեռից 375,068, ընդամենը 804,756, ասել է՝ 11 տարուայ ընթացքում ազգաբնակչութիւնը աճել է 18%₀-ով աւելի:

Այս մասում մի առանձին ցուցակ տալիս է նահանգի ոռոգման պատկերը: Իւրաքանչիւր ջրաբաշխական շրջան իր ակունքներով ու գետերով և նրանց շրջանում գտնուող գիւղերի ցուցակներով առաջ են բերուած մէկիկ-մէկիկ, որից նկատելի է, որ նահանգում հաշոււմ է 16 ոռոգման շրջաններ իրանց ջրբաշխներով (միրաբ-ղայքէկի), որոնք ձգուած են գլխաւորապէս դաշտային մասերում, այն է՝ Երևանի, Շարուր-Դարալագեազի, Լճմիածնի և Նախիջևանի գաւառներում:

Գրքի երրորդ մասում ամբողջ 100 կրեսների վրայ առաջ է բերուած 1300-ից աւելի գիւղերի մանրամասն ցուցակն իրանց շրջաններով և գաւառաբաժիններով առանձին-առանձին:

Այս մասը այնքան հետաքրքրութիւն է ներկայացնում, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի կեանքով հետաքրքրուող անձ մեծ բաւականութեամբ թերթում է այն անվերջ ցանկը, որտեղ իւրաքանչիւր գիւղի անուան գիմաց առանձին սրահականներում առաջ են բերուած ծխերի թիւը, գիւղական այլևայլ ծախքերի, ջրբաշխների և ջրբաժանների, ուսումնարանների պահպանութեան և վերջապէս ճանապարհների ու առուների ծախքերի չափը: Բերուած են նոյնպէս իւրաքանչիւր գիւղի ունեցած հողերի, նրանց բերած եկամտի, ինչպէս և՛ հարկերի քանակը 1900 թ. ընթացքում:

Այսպէս օրինակ՝ ամբողջ նահանգում հաշուած է 1,280,094 գեսեատին հող 9,080,222 բուրլի եկամտով, որից վերցնուած են պետական հարկ 570,395 բուրլի, տեղական աղմինիստրացիայի պահպանութեան համար 400,599 բ. և տեղական ծախքեր 290,824 բ., ընդամենը 1,261,818 բ.:

Այս մասում առաջ է բերուած 1900 թ. իւրաքանչիւր բերքի համար պարապկեցած տարածութիւնը, բերքի քանակը և արժէքը ջուլ-ջուլ, որը ցոյց է տալիս, թէ ինչ բերք ինչ չափով է զարգացած եղել և իր բունած տարածութեամբ ու արժէքով որքան չահաւէտ ժողովրդի համար:

Ահա այդ ցանկը.

	ցանուած է եղել դեսնատին	բերք է ստացուել четверть (6 փուլ)	արժէքը	
			ր.	կ.
Ցորեն	166,154	1,785,724	12,462, 00	
Գարի	58,586	505,834	1,748,000	
Բրինձ	8,737	2,308,072	2,886,000	
Կարտոֆիլ	4,252	30,032	96,000	
Բամբակ	15,257	382,035	3,606,000	
Խաղող	10,298	2,047,211	1,024,000	
Պտուղներ	2,868	104,707	209,000	
Խոտ		11,620,000	2,888,000	

24,919,000

Եթէ այս բերքերի եկամտի վրայ աւելացնենք նաև մի քանի այլ աղբիւրներից ստացուած եկամուտը, այն է՝

Ընտանապահութիւնից	1,157,000
Բնակարանութիւնից	452,000
Գործարանական արդիւնքներից	1,337,000
Զեռագործ արհեստներից	399,000

3,345,000

Բոլորը միասին կը լինի 28,264,000: Նշանակում է Երևանեան նահանգի 1900 թւի բերքը վերածելով դրամի՝ հաւասար է եղել 28,264,000, որը եթէ բաժանենք ընտանիքների՝ այն է՝ 804,756 հոգու վրայ, կը ստանանք 35 ր. 10 կ. իւրաքանչիւր հոգու համար, զեռ չը հաշւած վճարելիք հարկերը և նահանգում եղող 1,157,000 կենդանիների ուսուսար:

Այս մասում առաջ է բերուած նաև եկեղեցիների և մրդկիթների ցանկը լամբողջ նահանգում, որից երևում է, որ ուսաներն ունեն 26 եկեղեցի, 2 աղօթատուն, հայերը 470 եկեղեցի, 28 վանքեր, իսկ թուրքերը 310 մզկիթներ: Ընդամենը 836 աղօթատեղիներ:

Զորորդը բաժինը, որը կազմում է գրեթէ $\frac{2}{5}$ մասը, նուիրում է ամբողջովին նահանգի ֆիզիկական տեղագրական նրկարադրութեան—սահմանների, լեռների, հարթութիւնների, գետերի, լճերի, հանքերի, հանքային աղբիւրների և այլն: Մեծ տեղ են զբաւում նաև արօտատեղիները իրանց զբաւիչ և հմայող տեսարաններով, հողագործութեան ճիւղերով, մշակութեան ձևերով և այժմ գործածական գործիքների յիշատակութեամբ, այգեգործութեան, պինդգործութեան, բրնձի մշակութեան, և վերջապէս բամբակագործութեան նուիրում երեաները: Այժմ բամբակագործութիւնը՝ ինչպէս երևում է՝ Երևանի նահանգում

գոյութիւն է ունեցել շատ հին ժամանակներէրէ: Այսպէս՝ ուսները 1827 թւին տիրելով Երեանին՝ դտան մասնաւոր հողատէրերի մօտ և Հուսէին-խան Սարգարի ամբարներու՝ որպէս տասնորդ հարկ՝ բաւական քանակութեամբ բամբակ, բայց չընորհիւ մշակման ընկած դրութեան՝ այդ բերքը էջր արտահանւում մեծ չափով մինչև 1884 թիւը՝ երբ մեզանում մուտք գործեցին Ռուսաստանի յայտնի ֆերմաներ՝ իրանց հետ բերելով ամերիկական տեսակի սերմը, որից յետոյ բամբակագործութիւնը արագ կերպով առաջ գնաց՝ այժմ կազմելով արտահանութեան առաջին ճիւղը, արտադրելով կէս միլլիօն պուզից աւելի բամբակ:

Բայի այդ եթէ ի նկատի առնենք մի շարք տեղեկութիւններ գորգագործութեան կրթական գործի և այդեգործական ու բանջարաբուծութեան, մասին մասնաւորապէս մի երկու մասներում, կը տեսնենք, որ գրքի այս մասը իր բազմակողմանի և ընդարձակ տեղեկութիւններով մի ամփոփ գաղափար է տալիս մեր նահանգի մասին:

Գրքի հինգերորդ մասը նուիրուած է նահանգում գրտնուած սեպագծի արձանագրութիւններին և պատմական հնութիւններին՝ վերջրած Մ. Վ. Նիկոլսկու «Клинообразныя надписи Закавказья» աշխատութիւնից: Այս մասում բաւականին մանրամասն առաջ են բերուած Դաշբուաունի և Արմաւիրի շրջաններում եղող արձանագրութիւնները, որոնցից առաջինը ընկած է Սուբմալուի, իսկ երկրորդը Էջմիածնի գաւառներում:

Այստեղ պատմական հնութիւններից ի միջի այլոց յիշուած են Էջմիածինն ու Խորվիրապը որպէս ամենահին սրբաւայրեր, որոնք գոյութիւն ունեն Գրիգոր Լուսաւորչի օրերից:

Գրքի վերջում կցուած է Երեանեան նահանգի էտնոգրաֆիական բաւականին լաւ կազմուած քարտէզը:

Այս հրատարակութեան կարեւորութիւնը ի նկատի առած՝ շատ ցանկալի էր հրատարակուած տեսնել նաև միւս երկու մասերը, որոնք նուիրուելու են յատկապէս ժողովրդի նիստ ու կացին, համայնական կարգերին, սովորութիւններին ու հաւատալիքներին, մի խօսքով նրա ամբողջ կենցաղին: